

Др Јелисавета СУБОТИЋ

ПРИЛОЗИ ВЕЉКА РАДОЈЕВИЋА ТУМАЧЕЊУ "ГОРСКОГ
ВИЈЕНЦА"

(Поводом тридесетогодишњице смрти Вељка Радојевића)

I

Вукова истраживачка путовања која обухватају наше јужне и југозападне крајеве, испуњена истраживачким радом и научним захтјевима у области језика и књижевности, услиједила су послије познанства са Његошем 1833. г. у Бечу. Јуна мјесеца 1834. г. Вук је отпутовао у Боку и Црну Гору где је у току више од годину дана пропутовао низ насеља и крајева. 1 Научни резултати које је остварио на овом путовању од изузетног су значаја за даљи Вуков рад у области етнографије, историографије и проучавање народног језика. Вук остварује нова дјела: допуњује и објављује Српске народне пословице (Цетиње 1834), припрема обимну монографију Црна Гора и Бока Которска коју као цјелину није објавио, већ први главни дио, препађен из српског оригиналa излази 1837. у Штутгарту под насловом Montenegro und die Montenegriner, а други под насловом Бока Которска у "Ковчежију" 1849. г. Вук је у Боки стекао нове сараднике: Вука Поповића и Вука Врчевића. Поповић је био познаник Петра Другог Петровића Његоша из Топалске школе Јосифа Троповића и которских сусрета у кући Ломбардића. Отпочео је примјесну Вукових језичких образаца у которском школству, као наставник православног катихизиса. Наставу матерњег језика усавршио је примјесном народног језика и увођењем нове уџбеничке литературе у времену од пуне четири деценије (1834-1869), као православни катихета. 2 Врчевић је каснији настављач Вуковог рада у етнографији. 3 Књижевник Вељко Радојевић (Херцег-Нови 1868 - Сан Франциско 1959) обухватио је својом дјелатношћу сакупљање и објављивање народних умотворина, обједињујући сакупљачку дјелатност са етнографским записима и филолошким прилозима, поред књижевних доприноса. У младости ученик Сима Матавуља и Риста Ковачића Ришићанина у Српској поморској закладној школи у Србини крај Херцег-Новог, поред своје многоструке дјелатности и оне уредничко-публицистичке и просветно-хуманитарне у зрелом добу, није заобишао ни актуелне језичке расправе у својем времену. Имао је присис книжевне везе са кругом књижевних и научних радника на Цетињу, не мање и са мостарском књињевном

групом: Шантић, Дучић, Ђоповић. 4 Од године 1891. В. Радојевић пожиње интензивно да се бави питањима српскохрватског језика, укључујући и језичке полемике и расправе које објављује у Јанору (Нови Сад) и Дучић (Цетиње). Његови прилози српском језику поступковске спохе у Боки и Црној Гори нијесу доволно познати нашој стручној јавности нити у новијој језичкој историји посебно проучавани. Његова расправа О српском језику (Луча, Цетиње 1895, св. IV-VIII) лексиколошка је и лексикографска обрада одређених одредница из народних источногерцеговачких говора Гoke, у поређењу са Вуковим лексикографским записима и примјерима Паљтковића Лука Зоре. 5 Послије Бокеља, Стефана Митрова Љубиште, 6 В. Радојевић био је други по времену коментатор из Црне Горе који је тумажио одређене стихове "Горског вијенца". Прилог коментару и ријечнику "Горског вијенца", В. Радојевић је објавио у Босанској вили 1892. г. (у нашем даљем тексту Рад. ПГВ). 7 "Праву литерарно-критичку слику о "Горском вијенцу" пружио је Италијанима г. Марко Цар у књизи "Studi Slavi" (Задар, 1890). Расправа Г. Цара није велика, али је писана с осбитним разумевањем и правом критиком. Он је "Горски вијеснац" с правом назвао "Библијом" црногорског народа, и вели, да је "Горски вијеснац" најсјајнија Његошева творевина у којој се осећа лепота Омирова, а величанство и снага Дантеова" - Истиче Бокељ Дан. А. Живаљевић у свом раду Његаш у талијанској књижевности, објављеном у београдском "Колу" 1901. књ. II, Св. 8.448. 8

II

Вељко Радојевић је скоро непознат у његошологији. Његова објашњења одређених стихова и ријечи из Горског вијенца нијесу унесена у бројна издања овог Његошевог дјела. Само именован у Биљешкама и објашњењима Вида Латковића 9 (у нашем даљем тексту Латк. ГВ), заобиђен у критичком издању Горског вијенца Николе Банашевића 10 (у нашем даљем тексту Бан. ГВ). Поред радова Лазара Томановића који се тичу Његошевог живота и књижевног дјела, 11 и Вељко Радојевић је дао свој допринос тумачењу смисла и језичког израза Горског вијенца. Позивајући се на свој завичајни говор, обичаје и вјеровања у Боки, В. Радојевић је објавио одређене допуне објашњењима стихова и значењима појединачних ријечи, од којих је неке и исправљао. Прилог коментару и ријечнику "Горског вијенца" (1892) настао је поводом дотадашњих издања коментара Горског вијенца Милана Решетара (Загреб, 1890; Биоград, 1892). 12 'Сувишина би била свака похвала која би се изрекла у прилог г. Решетару, што нам је, заиста огромним својим трудом, допринио боље разумијевање "Горског вијенца", тог алем камена у српској књижевности... А да ће и потомци наши имати што да пишу о "Горском вијенцу" нема сумње...

Читајући "Горски вијенац" и ја сам по обичају чинио своје примједбе на рубовима не мислећи да ћу их никада предати јавности; али сам доцније увидио, да бих тиме сагријешио сјени пјесниковој и онда кад не би свака моја примједба била на свом мјесту. Нијесам кадар да изнесем много примједба, зато ћу и мало користити коментару и рјечнику "Горског вијенца", а уједно и с мање рђавих тумачења пред публику изаћи" (Рад. ПГВ 157-158). В. Радојевић је свој рад подијелио у два одјељка: Прилог коментару и Прилог рјечнику. Уз навођење стихова и ријечи, В. Радојевић прво износи објашњења М. Решетара, које и ми преносимо овде у раду, да би затим представио и своју допуну.

III

Прилози коментару

1. Како су мс длани засврбили

да се хоће ко ће поснадити,
бисмо глобе големс узели (819-821).

"Када длани сврбе, слути да ће се новци примити итд." 13 И ако тај израз заиста значи онако, како га је истумачио г. Решетар, у Боци је двојако: ако сирби лијеви, знак примања, десни - знак давања" (Рад. ПГВ 158). В. Латковић је додао Решетаровом објашњењу мању допуну. В. Латковић у свом коментару код ових стихова преноси Љубишин коментар: "Кад длани сирбс обичај је рећи да приказује скоро примање новаца. У то пријеме кад би кого ћи свадио главари би га глобили и међу собом новац подијелили" (Латк. ГВ 270). Н. Банашевић такође не преузима ово Радојевићево објашњење, мада је и његово подударно по смислу са Радојевићевим, али непотпуно у доречности детаља. Банашевић се позива на Вуково дјело Црна Гора и Бока Которска: "Кад длани засврби, народ је вјеровао да ће пасти нека новчана добит. Старешине су добијале зараду кад су мирилс завађене стране... Вук Раслапчевић, међутим, мисли на добит Црногорца у борби са муслиманима, која не би била плаћена новцем већ турским главама и имањима (мада он то назива глобом - новчаном казном" (Бан. ГВ 242). Радојевићева допуна остала је испоменута и морала би се уврстити у коментаре Горског вијенца. Она појашњава пјесникову мисао: истиче се фигуративно казана сврбежом оба длана да Црногорци добијају, а Турци губе, послије снађе и сјече турских глава.

2. Како су им иеки од старијех

оградили негђе воденицу
ће нити је сплаке ни потока,
кад пригради, спази се за воду (838-833).

М. Решетар не објашњава ове Његошеве стихове, а Радојевић наоди: "У Врчевића налази се дотична подругачица, наиме: као у једном селу није било млина брашненог него у друго далеко село њосили да мељу своје жито. Договоре се сељани и ограде воденицу. Кад је била готова и кад је рекао кнез да пусте јажу, да он први у њој самље своје жито, досјете се тек да су је оградили на мјесту где нема ни хапи воде" (Рад. ПГВ 158). В. Латковић објашњава стихове тумачењем П. Поповића, који се опет позива на Врчевићеве Подругачице, али ни Поповић ни Латковић не помињу В. Радојевића као првог коментатора који је објаснио ове Његошеве стихове, већ 1892. г. (Латк. ГВ 170-171). Ни код Н. Банашевића није наведено име најстаријег тумача ових стихова, тумачење је подударно Радојевићевом, уз посебна лексичко семантичка објашњења одредница које даје Банашевић: сплака, кад пригради, спази се (Бан. ГВ 234).

3. Отвара јој књиге на пророке иски каже: "на сугреб је стала," (836-837).

"Народ вјерује, да ко стане где су пси или лисице гребле земљу да му се памет помути. Додуше пјесник је узео тај израз у томе смислу, али код нас у Boци не тумачи се тако. Код нас само веле, да отуде долази позната епидемична болест - свраб (пруриго)" (Рад. ПГВ 158). В. Латковић се позива на коментар М. Решетара (Латк. ГВ 217). Н. Банашевић даје објашњење приближно Латковићевом да се "оболи од краста или полуди" цитирајући одредницу сугреб из Вуковог Рјечника (Бан ГВ 244). В. Радојевић опет није поменут нити његово објашњење преузето.

4. луча ће се вазда призирати на гробницу вашу освештenu! (1072-1073).

"Увијек ће слава обасјавати ваш грб". Овдје г. Решетар персонифицирао лучу (лучом подразумијевају се разни феномени, од којих једну врсту иски наши, па и хрватски књижевници називају "свјетлост путалица", в. загребачки Вијенац од г. 1890, стр. 76, 170, Бос. вилду од године 1889, стр. 333, и Разни чланци Вука Врчевића стр. 86) апстрактношћу, што је сасвим погрјешно. Код нас у Boци, па и у Црној Гори, мисли се да луча пада на гробове у којима се неко посветио - у којима су закопани створови, који су заслужили неку вишу награду божју од обичних људи. тијем је дакле пјесник рекао да ће се луча призирати на гробницу витезова Срба вртијельских, е су се исти у тој посветили" (Рад. ГВ 158). Дакле на примјеру наведених стихова, В. Радојевић је не само допунио већ унеколоко и исправио М. Решетара. У смислу хришћанског посвећења (сакрифицирати се), ове стихове је објаснио и В. Латковић (Латк. ГВ 279). Н. Банашевић наводи: "Песник

је већ раније уврстио Милоша међу богове, а сада и вртијельске јунаке упоређује са светитељима, на чијим се светим (свештеним) гробовима првиђају [призиру] зраци (луче)" (Бан. ГВ 272). В. Радојевић није поменут нити од једног коментатора Горског вијенца.

5. Хиљаду сам плећах оглодас,
али ове не виђе иссрбес; (1169-1700).

"Вук напротив говори (у рјечн. с.в. плеће) да се с плећа из којега се гата, не смије оглодати месо већ га треба прстима очупати, исп. још и ст. 1725. 1728). "Његош има потпуно право: плеће из којега се гата, увијек се оглође, само се не додава из руке у руку него се положи на сто или макар на чем, да га отоле узме онај, што би хтио у њу да гата. А можда и Вук има право, с "колико села толико адета" (Рад. ГВ 158). Стихови су објашњени у коментарима (Латк. ГВ 291) позивањем на Карадићево тумачење, Н. Банашевић их тумажи као и М. Рашетар: "месо с овакога плећа не ваља глодати него се очупа прстима..." (Бан. ГВ 361). Радојевићево објашњење, видјели смо није идентично Вуковом нити објашњењима других коментатора, па га зато треба наводити у издањима Горског вијенца.

6. Што бајете као бајалице
али бабе кад у боб врачају? (1718 -1719).

"Уочи Варина дне (дана св. Варваре, који пада 4. дец. по стар. а 16. дец. по нов. кал.) жене скучхају жита од сваке руке, па у јутру по њему гатају каква ће бити година и лъстинा". Да ли се на дотичном вариву (вари) и гата, не знам, премда сам имао више пута прилике да гледам такова гатања; али увијек сам у тијем случајевима опазио, да се гата само: да ли ће ко из дотичас куће умријети за годину дана (тј. до другога Варина дне). Ако се ужини јамаста (уваласта) површина варе, знак је да је гроб у кући - да ће неко из куће умријети кроз дотично вријеме" (Рад. ПГВ 158). В. Латковић се позива на Љубишине објашњења: "Бабе гатају што ће се дрогодити разменући боб или грашак (баба грашара)" (Латк. ГВ 291). "Гатањем у боб или пасуль (слично је прорицање из кафеног талога) бавиле су се само жене (нарочито старије), док је гледање у плеће припадало мушкарцима" (Бан. ГВ 371). Дакле, осим В. Радојевића, поменути коментатори нијесу објашњавали сам чин овог прастарог прорицања људске судбине, који је у њиховим коментарима изостао и по имени објашњивача и по његовом опису етнолошких појединости.

7. Ох до бога, аох до вијска!
да чудно ли с главе погибосмо! (1996-1997).

"Ох чула се ова несрећа до бога, спомињала се до вијека." Чудим се да је Решетар не зна право значење ове свакидашње интерјекције. - Тако ће узвикнути свака особа, која нема никакве наде у будућност и значи тешко мени докле сам жив. То је, дакле, прста такозвана палиологија, што потврђује и синоним исте: "тешко мени до бога и до вијека." Господин Решетар је рђаво ствар истумачио и стога, што није могао да упише у гријех пјеснику што је метнуо у уста Вуку Миљуновићу такову хиперболу која се даде лако оправити, се може више пута чути у народу, да неко и без потребе тако узвикне, на што га, разумије се, својта и пријатељи почну замучкивати и корити његовом лијепом будушношћу. В. Радојевић је и овде исправи М. Решетарам, дајући нужна и непобитна допунска објашњења смисла у слитичним исказима карактеристичним за догађивање нових сазнања из општег духовног живота људи Његошевог завичаја.

IV

Филолошко-стнографска разматрања

У одјељку Прилог рјечнику, В. Радојевић ће се лексиколошки осврнути на одреднице: бир, главити, заглијети, зубља, претупати, разбирати. У свом представљању значења наведених ријечи, В. Радојевић ће их упоређивати са Вуковим казивањима, која се односе на језичке форме и стилистичка обиљежја. 14 Наведене ријечи извучене из стихова Горског вијенца, В. Радојевић је прво представио у Решетаровом објашњењу, уз његов Рјечник иза корпуса Горског вијенца, да би их само донунио својим објашњењима. У нашем раду, наведене ријечи упоређујемо са значењима из Рјечника Његошева језика (РНЈ I, II). 15

1. Бир "што се дава попу сваке године од ожењење главе". Тако се зове само у Србији по селима (види Вук Рјечи.); а код нас је бир сасним нешто друго. Кад парох прекади домаћину о крсном имену, плата му је, како гдје, негдје цванцика (плата 34 новц.), негдје 1 форинта, па ма их било с домаћином и десето жењених; и то се зове бир (Рад. ПГВ 158). Објашњење В. Радојевића није подударно ни оном из РНЈ: "годишња дажбина која се давала свештеницима у новцу или намирницама: Ја ти не би предавао бира / да се слушам зрно дајавоље (ГВ. 2074-2075). РНЈ I. 26. Дакле, постоји неподударност у коментару - објашњењу: бир је плата од учинка - прекаде код В. Радојевића према "годишњој дажбини код осталих тумача значења ријечи и стихова из Горског вијенца".

2. Зубља "щепчица луча. У Црној Гори зубља се зове усукано дрво љесково или дубово које се сухо пали мјесто луча." У Боци се зове зубља и спон сухих трсака, који се употребљава мјесто луча, osobito о всерњама уз часни пост (Рад. ПГВ 158). РНЈ не биљжи ово

Радојевићево објашњење. "Комад цепка дуча или нарочито за то спремљеног другог дрвета најчешће храстовог, којим се запаљеним у мраку светли. Фиг. светао пример, бессмртно дело (РНЈ I, 266). 16

3. Главити "договарати се." Главити (imp.) не значи договарати се него утврђивати (нешто договором); тако и углавити (perf.) не значи договарати се него утврдити (нешто договором). Договор је der Rathschluss, consilium, а углава - der Verabredung, die Besprechung, colloquium; по том договарати се = sich berathen, delibero; док главити = bestsetzen, beschlossen, statuo: данас ћемо се договарати, како ћемо сутра главити (утврђивати) (Рад. ПГВ 158). "Углављивати, споразумно утврђивати што, уговарати, договарати се (о нечему) (РНЈ I, 115). Како се види у РНЈ је дато тумачење близко Радојевићевом, али је изостала исцрпност указивању ширег и тачног лексиколошког значења, заснованог на посебности чина уговарања, као обичајног поступка. Одредница указује на начин споразумијевања у манифестацијама друштвеног живота, само у Радојевићевом тумачењу.

4. Загон. "навала." Навала може бити макар чега и у чему, као нпр. навала стоке на со, на воду, навала људи у продавници итд; а загон је само убојнички нападај, јуриш (der Sturm, impetus), што нам и народни пјесник потврђује: Па на Турке загон учинише (Рад. ПГВ 158). И овде је В. Радојевић допунио и појаснио смисао Његошеве ријечи, изоштрио лексиколошку одредницу. При томе се служио поређењем њеног значења са оним из њемачког и латинског, попут Вуковог лексикографског метода.

5. Заглибјети "напунити се глиба (и о ушима кад се напуне гнусобе)". Заглибјести значи још о неподитењу, о пријевари радити. Нпр. свакуда је заглибио - више га нико не вјерује. (Рад. ПГВ 158).

6. Претуцати "силно тући, куцати." Претуцати значи још и скитати. Нпр. претуца се (скиће се) од немила до недрага, додаје још објашњењу В. Радојевић (Рад. ПГВ 159). У РНЈ није дати друго допунско објашњење В. Радојевића, стоји само пребијати у изразу претуца кра пулсирати крвљу: Што су момчи пресих ватренијех, / у којима срца прстујају / кра уждену пламеном гордошћу (990-993). (РНЈ II, 155).

7. Разбијати "1) изабирати 2) уходити 3) разумјети"; а значи још и разликовати (нешто од нечега) (Рад. ПГВ 159). Разазицати... сналазити се, разумевати се: Свијећа ми је божја пред очима / те разбитам бијелу свјетину (ШМ II, 621-613). А без њих се послават не може /наједно се боље разбирамо ГВ 313-314) РНЈ II, 209.

Закључак

1. Не мали број јавних и културних радника Боке Которске, почевши од оних с краја XIX вијека укључујући и сне који су им се придружили у времену послије другог сијетског рата¹⁷ дао је своје прилоге изучавању поетског дјесла и државотворне мисије Његошеве.

2. У свом раду Прилог коментару и рјечнику "Горског вијенца" (1892), поводом издања и коментара Горског вијенца М. Решетара, В. Радојевић је дао нека нова тумачења.

3. В. Радојевић је припратио неке ствари везане за обичаје и вјеровања из народног живота (плани засврбиде, оградили неће воденицу / ће нити је сплаке ни потока, хиљаду сам плећах оглодао, као бабе кад у боб драчају.)

4. Код стихова луча ће се назла призирати / на гробницу вашу освештену, Радојевићово допунско тумачење: ...Да луча пада на гробове... у којима су закопани створови, који су заслужили неку вишу награду божју од обичних људи... да ће се луча призирати на гробницу вitezова Срба вртијельскијех, с су се исти у тој посветили - према Решетаровом "Увијек ће слава обасјавати ваш гроб" треба, свакако, усвојити као истицање осмишљености жртвованја за отаџбину.

5. На примјеру елиптичних реченица са интерјекцијама: ох до бога, аох до вијека, В. Радојевић је исправио мишљење М. Решетара о несрћи "за вечита времена" (како то усваја Банашевић (Бан, ГВ 342), када је нестало "једног од најбољих" (Латк. ГВ 297) и како је ово објашњење задржано до данас у коментарима. Губитак првака у племену, по Радојевићу, није и затирање у будућности, зато објашњење В. Радојевића треба уврстити у нова издања Горског вијенца, јер су она ближа од Решетарових Његошевој мисли.

6. В. Радојевић је боље и потпуније од М. Решетара пратио неке ријечи. Код примјера на сугреб је стала, поред објашњења да се "оболи од краста" и "памет му се помути" (које задржавају и савремени коментатори), он истиче да у Боки сугреб изазива епидемичну болест, свраб (?). И овдје је В. Радојевић у праву, па његов коментар треба усвојити.

7. Лексиколошке одреднице: бир, зубља, главити, загон, заглибијести, претуднати, разбирати нотиране су и у Речнику Његошева језика (Београд, Српска академија наука и уметности, 1983.). Радојевићово тумачење њихових значења одликује се допунама као одликама у обичајним поступцима (договор, договарати се, главити, углава, углавити). Заглибијести, претуднати, разбирати имају и посебна значења, настала из бокељско-херцеговачке друштвене средине. Именице бир, зубља, загон такође су допуњене и у основном значењу.

8. Радојевићеве допуне и исправке значења неких ријечи и стихова првих Решетарових коментара Горског вијенца оличавају домаћу српску старину, сачувану у Боки.

9. Коментар В. Радојевића потврђује отвореност Његошеве садржине Горског вијенца када је требало означити појмове из друштвеног живота и цивилизације преко лексичког фонда. Зато В. Радојевић не би смio бити заобиђен у његошологији.

РЕЗИМЕ

Др Јелисавета Суботић

ПРИЛОЗИ ВЕЉКА РАДОЈЕВИЋА ТУМАЧЕЊУ "ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА"

(Поводом тридесетогодишњице смрти Вељка Радојевића)

Вељко Радојевић (Херцег-Нови 1868 - Сан Франциско 1959), ученик Симе Матачуља и Риста Ковачића Ришињанина скоро је непознат у његошологији. Послије Бокеља С. М. Љубише, био је други коментатор из Црне Горе Његошевог Горског вијенца. Свој рад Прилог коментару и ријечнику "Горског вијенца" објавио је у "Босанској вили". у Сарајеву 1892. г. Овај Радојевићев коментар Горског вијенца настало је поводом два дотадашња издања и коментара Горског вијенца, Милана Решетара (Загреб 1890. и Београд 1892).

Филолошко-стнографска објашњења одређених ријечи: бир, зубља, главити, загон, заглубјети, прстуцати, разбирац и појединих стихова допуњена су новим појединостима у Радојевићевом прилогу. Допуне основним значењима настале су из потврда обичаја и друштвеног живота у бокельској српској старини.

Котор, април 1990. г.

Др. Јелисавета СУБОТИЋ

НАПОМЕНЕ

1 Голуб Добрашиновић. Вукова путовања. - Ковчежић, прилози и грађа о Доситеју и Вуку. Београд (Вуков и Доситејев Музей) књ. V. 96 - 98.

2 Јелисавета Суботић. Вук Поповић и књижевнојзничка реформа Вука Карадића у которској основној школи средином XIX вијека. Ковчежић, прилози и грађа о Доситеју и Вуку. Београд (Вуков и Доситејев музей). 1977, књ. XIV - XV, 57-70.

3 Миљана Радовановић, Вук Каракић стиграф и фолклорист. - Српски етнографски зборник (Српска академија наука и умјетности). Београд 1973. књ. LXXXV. Одјељење друштвених наука: Расправе и грађа. књ. 8. 1-208.

4 Максим Злоковић, Вељко Радојевић, књижевник и фолклорист. - Бока, зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1979, књ. 11. 301-322; Максим Злоковић, Библиографија Вељка Радојевића (хронологија). - Бока, зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1980, књ. 12. 349-360; Вељко Радојевић, Поводом Дубровачких туђинака од професора Зоре. - Бранково коло, Сремски Карловци II/1896, бр. 30, 954-957; Вељко Радојевић, Збирка нових речи за речник Српске академије наука. - Бранково коло, Сремски Карловци III/1897, бр. 14,374.

5 Јелисавета Суботић, Један бокељски проучавалац језика с краја XIX вијека о Вуковом Српском рјечнику. - Бока, зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1980, књ. 12, 243-265.

6 Горски вијенац, Хисторички догађај при свршетку XVII вијека. Сачинио Петар Петровић Његош Владика Црногорски Пренио с ћирилице на латиницу с тумачењем С. Љубишта. Издала о свом трошку Матица Далматинска. У Задру Тиском Народнога листа 1868. IV+/8/+141.

7 Вељко Радојевић, Прилог коментару и рјечнику "Горског Вијенца". Босанска вила, лист за забаву, поуку и књижевност. Сарајево VII/1892 (10. април), бр. 10, 157-159.

8 Љ. Дурковић-Јакшић, Библиографија о Његошу. - Београд (Просвета) 1951, 234 каже да је у листу La Dalmazia (Zara) 10. и 17. VI 1847. изашао приказ Горског вијенца од Италијана: G. Franceski.

9 Целокупна дела Петра II Петровића Његоша (ХIII издање) Београд, 1984. (Просвета) Цетиње (Обод), кн. трећа. 225.

10 П. П. Његош, Горски вијенац. Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић. - Београд (Српска књижевна задруга), четврто издање 1986. XXIII+411.

11 Јелисавета Суботић, Прилози Л. Томановића туџачију "Горског вијенца". - Бока, зборник радова из науке, културе и умјетности, Херцег-Нови, 1989, књ. 20, 321-332.

12 Др Милан Решетар је био приређивач десет посебних издања Горског вијенца, издатих у посебним књигама, у времену од 1890. г. (ул. Александар Младеновић. О издавању "Горског вијенца" данас. - Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1988. књ. XXXI/2, 59).

13 Тумачења и редослијед стихова дајемо према првом Решетаровом издању: Горски вијеснац владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Увод и коментар написао др Милан Решетар. У Загребу 1890, стр. /2/+248.

14 У својој преписци са Копитаром, Вук је још 1822. г. извјештавао из Темишвара ... "Ништа друго не помаже него (кад се наштампа пјеснарица) ваља ићи у Црну Гору и у Ерцеговину те ушима својим слушнати како људи говоре" (Вукова преписка, Књига прва, 202-203).

15 Михаило Стевановић и сарадници, Речник језика Петра П.Петровића Његоша. - Београд (Српска академија наука и умјетности - Црногорска академија наука и умјетности - Вук Карањић - Народна књига - Обод - Просвета - Српска књижевна задруга) 1983, XXXIV+608 (I); 660 (II).

16 Интересантно је овдје напоменути да је С. М. Љубинић објаснио одредницу зубља у значењу сјестлост, што је Н. Дучић сматрао неповољним, па сам наводи: "Овде је требало да се каже зубља од растове младике или омлатка; (омлаци су оно, што из корјена око стабала израсту). која је подебља од пушчане велике шијсви; па се увије прије него што се посијече и тако увијена и сирова истуче се маљугом на плочасту камену или наљу док се сва не истријеска; али се ипа једио с другијем у свезу држи: те се тако истучене мстине извише натре на чепјан, да се добро осуши; па се тек онда употребљава у сеоскијем кућама мјесто свијесе или дучи, где га нема. А навлаше се употребљава у зимс мрачне ноћи, кад се по вечери иде из куће у кућу или из села у село на сијело. Зубља као букиња, гори или свијетли тако да је на најјачи вјетар без јаке кише не може утудити него је још већма распаљује. Ја ћу ово своје објашњење о зубљи поткријешити и једнијем другијем стихом из истога Горскога вијенца: "Рад ноћи се зубље увијају" (878) - завршава Н. Дучић своје објашњење (Књижевни радови Нићифора Пучића архимандрита, књ. I. Примједбе на коментар Горскога вијенца. - У Биограду 1891, 165-166).

17 Послије Његошеве смрти Горски вијеснац је први пут штампан у Црној Гори на Цетињу (1913) и у Котору (1913), у славу стогодишњице Његошевог рођења. Посебно издање с уводном ријечи Бокеља, Марка Цара Горски вијеснац владике црногорскога Петра Петровића Његоша.

би о је Издан с књижарнице Јов. Секуловића у Херцег-Новоме. Штампа Бокенке штампарије у Котору 1913. 16^о стр. 144 Библиотека за народ. Књига I. (Уп. Владимир Ђоровић. Два нова издана Горског вијенца. - Летопис Матице српске, Нови Сад IXXXVIII/1913, кн. 294, 88-89); Вук Врчевић, Живот Петра II Петровића Његоша. - Нови Сад (Матица српска), 1914, бр. 46; Л. Томановић, Проблем Његошева Г. вијенца. - Глас Црногорца, Цетиње XXX/1901, бр. 45, 2-3; др Л. Томановић, Петар II Петровић Његош као владалац. - Цетиње (Државна штампарија) 1896, XII+222+/1/ (уп. Ј. Суботић, Прилози Л. Томановића тумачњу "Горског вијенца". Бока, зборник радова из науке, културе и уметности, Херцег-Нови 1989, књ. 20, 321-322). Луштићанин, Паландечић, далеке 1915. г. издао је у Чикагу Горски вијенци с посебним коментаром: Горски вијенци Владике Црногорскога Петра Петровића Његоша. - Цијена 1 долар, Издање Књижаре и Штампарије Паландечића, Чикаго. Ил. Palandech s Publishing house Chicago, Illinois /1915/ XIV+124+2. У времену од 1952. г. до 1963. г. др Лазо Костић, Бокел, из Кртоле објавио је следеће радове о Његошу: 1. Д-р Лазо М. Костић, Из Његошевих дела. Анализе и интерпретације. Поводом стогодишњице песника његове смрти. - Published by Palandech s Publishing House 750 S. Wells Street, Chicago 7, Illinois, 1952, стр. 220+/1/. 2. Д-р Лазо М. Костић, Правни институти у Његошевим песмама. - Мелбурн (Српска мисао, год. III, кн. 4), 1958, стр. 160. 3. Проф. Лазо М. Костић, Његош и Црногорци. Поводом стогодишњице песниковог рођенља. - Хамилтон (здање Српске народне одбране у Канади), 1963, стр. 72. 4. Лазо М. Костић, Религиозно-фолклорни став песника Његоша (Поводом 150-годишњице рођења песникова). - Српска религиозна библиотека Свечаник, Минхен (Serbishe religiöse Bibliothek 8 Munshen 13 - Infanterie str. 12), 1963, стр. 234+/1/.